Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОК 330.15 (100) Қолжазба құқығында

ОҢДАШ АЙНҰР ОҢДАШҚЫЗЫ

Табиғи ресурстар қарғысының тұжырымдамасы және Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық даму мәселелері

6D051300 - Әлемдік экономика

Философия докторы (PhD)
ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесшілер: э.ғ.д.,
профессор Елемесов Р.,

доктор PhD, профессор
М.А.эль-Ходири

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2013

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР, БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР..........................3

КІРІСПЕ...4

1 «РЕСУРСҚА БАЙ» ЕЛДЕРДЕГІ ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ИНДУСТРИАЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ..8
1.1 Шикізатты экспорттаушы елдердің экономикасындағы тепе-теңсіздікті түсіндіретін теориялық тұжырымдамалар мен үлгілер..8
1.2 «Табиғи ресурстар қарғысына» қарсы тұрудың халықаралық тәжірибесі....20
1.3 Әлемдік экономиканың жаһандануы мен дағдарыстың жаңа үрдістері және «ресурсы мол» елдердегі әлеуметтік-экономикалық даму мәселелері................29

2 ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ӘСЕРІ..............................38
2.1 Қазақстан экономикасының индустриалды-инновациялық даму теориясы мен тәжірибесін талдау..38
2.2 Қазақстан Республикасының индустриалды даму деңгейі мен өнеркәсіптік әлеуетін талдау..49
2.3 Қазақстан Республикасының инновациялық дамуының заманауи деңгейі мен болашағын талдау..58
2.4 Табиғи ресустардың Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық және әлеуметтік-экономикалық дамуындағы рөлі.......................71

3 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИНДУСТРИАЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫН ҮДЕТУДЕ ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ БАҒЫТТАРЫ...84
3.1 Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық даму мәселелерін іс жүзінде шешу үшін «табиғи ресурстардың қарғысы» тұжырымдамасының мәнін бағалау...84
3.2 Ғаламдық дағдарыс жағдайында Қазақстан экономикасының индустриалды-инновациялық дамуының әдістемелік аспектілері..94
3.3 Қазақстан Республикасының қазіргі әлеуметтік-экономикалық даму сатысындағы қазақстандық экономиканы индустриалды-инновациялық дамытудың стратегиялық мақсаттары мен балама жолдары.............................104

ҚОРЫТЫНДЫ..112

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ...116

ҚОСЫМШАЛАР..123

АҢДАТПА

6D051300 – Әлемдік экономика мамандығы бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациялық жұмысына

Ондаш Айнұр Ондашқызының

"Табиғи ресурстар қарғысының тұжырымдамасы және Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық даму мәселелері"

Диссертациялық жұмыстың мақсаты мен міндеттері Бұл жұмыстың мақсаты – Қазақстанның экономикалық дамуына табиғи ресурстардың әсерін ескере отырып, еліміздің экономикалық өсу үлгісін әзірлеуден тұрады.

Диссертацияда қойылған мақсаттарды іске асыру келесі міндеттерді жүйелі түрде шешуді талап етеді:

– шикізатты экспорттаушы елдердің экономикасындағы тепе-теңсіздіктерді түсіндіретін теориялық тұжырымдамалар мен үлгілерді зерттеу;

– «табиғи ресурстар қарғысына» қарсы тұрудың халықаралық тәжірибесіне талдау жүргізу;

– ғаламдану мен әлемдік экономиканың жаңа үрдістерін анықтау және «ресурсқа бай» елдердегі әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін талдау;

– Қазақстан экономикасының индустриялық-инновациялық даму теориясы мен тәжірибесіне талдау жасау;

– Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық дамуының қазіргі кездегі деңгейін бағалау;

– Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық дамуындағы табиғи ресурстардың рөлін анықтау;

– Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық даму мәселесін іс жүзінде шешу үшін «табиғи ресурстар қарғысы» тұжырымдамасының мәнін бағалау;

– Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының қазіргі заманғы сатысында Қазақстан экономикасының индустриялық-инновациялық дамуының стратегиялық мақсаттары мен баламаларын анықтау.

Диссертация тақырыбының өзектілігі Табиғи ресурстарды экспорттауға негізделген экономикалардың басқа тауарларды экспорттаушылардың экономикаларынан бірқатар маңызды айырмашылықтары бар, атап айтқанда басқа секторлармен әлсіз өндірістік байланыстар, негізінен салықтық түсімдер түрінде алынатын табиғи рентаның шоғырланудың жоғары деңгейі, сондай-ақ өндіруші өнеркәсіп тікелей құратын жұмыс орындарының салыстырмалы түрде аз болуы. Бұл, әсіресе, негізгі экспортталатын ресурс мұнай болып табылатын жағдайда ерекше өзекті.

Елдің табиғи ресурстары байлығының мөлшері мен оның әлсіз экономикалық дамуының арасында тікелей тәуелділікті бекітетін «табиғи ресурстардың қарғысы» тұжырымдамасын түсіну оңай болмайды. Себебі

экономиканың дамуына ресурстардың болуының өзі емес, оған сай келетін жауаптар іздеу қажет және солармен байланысты әрекет ету болып табылады.

Жақында болған, посткеңестік елдер экономикасының трансформация тәжірибесін қоса алғанда экономикалық жүйелердің дамуының тарихи тәжірибесі ұлттық шаруашылықтың іргелі мәселелерін шешу әрдайым бірдей нәтижелерге алып келе бермейтінін көрсетті. Экономикалық саясатты жүргізу ол жүзеге асырылатын ортаның сипаттамаларын және қалыптасқан макроэкономикалық ерекшеліктерді мұқият зерттеуді қажет етеді.

Осыған байланысты табиғи ресурстармен жоғары деңгейде қамтамасыз етілуімен сипатталатын Қазақстан экономикасын зерттеу ерекше қызығушылық тудырады. Ресурс байлығы елдің индустриялық-инновациялық дамуына қандай әсер ететінін анықтау маңызды. Бұл мәселені анықтау қалыптасқан жағдайды түсіндіруге айтарлықтай үлес қосып, бір жағынан Қазақстанның экономикалық дамуын болжауға және табиғи ресурстарға бай елдегі экономикалық саясаттың бағыттарын түзетуге мүмкіндік береді.

Бұл жағдайлар теориялық, сонымен бірге тәжірибелік тұрғыдан жүргізілген зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Бұл зерттеудің объектісі Қазақстанның экономикалық дамуы мен табиғи ресурстар арасындағы өзара байланыс болып табылды.

Зерттеу пәні табиғи ресурстардың Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық дамуына әсер ету үдерісі болып табылады.

Диссертацияның **теориялық және әдістемелік** негізін отандық және шетелдік алдыңғы қатарлы ғалымдардың ғылыми жұмыстары, Қазақстан Республикасының заңнамалық және нормативтік-құқықтық актілері құрады. Зерттеудің ақпараттық базасы Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің деректері, мерзімді басылымдардың материалдары болды.

Зерттеу аппараты ретінде жүйелі талдау, эконометрика, қолданбалы статистика, экономикалық-математикалық үлгілеу, болжау әдістері қолданылды.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы Қазақстан экономикасында бар салалық тепе-теңсіздіктерді біртіндеп жоюды қамтамасыз ететін Қазақстан үшін экономикалық өсудің үш секторлы үлгісін әзірлеуден тұрады.

Ғылыми жаңалықты құрайтын едәуір маңызды нәтижелерге төмендегілер жатады:

1. «Дамымаған экономиканың қарғысына» ауыстыра отырып, «табиғи ресурстар қарғысы» тұжырымдамасының нұсқасы нақтылады, себебі шикізат экспортының айтарлықтай көлемі ұлттық экономика шикізатты дайын өнімге айналдыруға қабілетсіздігін және құрылымдық тепе-теңсіздіктерден зиян шегетінін көрсетеді. Қазақстан экономикасының даму қарқыны мен оның табиғи ресурстарының арасындағы теріс сипаттағы байланыстың негізгі себебі институционалдық ортаның сапасы болып табылады.
2. Қазақстан экономикасының индустриялық-инновациялық дамуына салынатын инвестициялар қайтарымды ресурс ретінде қарастыру туралы тұжырым.

3. Қазақстанның индустриялық-инновациялық дамуын қамтамасыз ету үшін өнеркәсіптің барлық салаларында трансреспубликалық кластерлер құру туралы ұсыныс;

4. Ізденуші Қазақстан экономикасындағы салалық тепе-теңсіздіктерді біртіндеп жоюды қамтамасыз ететін Қазақстан үшін экономикалық өсудің үшсекторлы үлгісін ұсынды.

Қорғауға шығарылған негізгі тұжырымдар

– Қазақстан экономикасының даму карқыны мен оның табиғи ресурстарының арасындағы теріс сипаттағы байланыс;

– Қазақстан экономикасының индустриялық-инновациялық дамуына салынатын инвестициялардың қайтарымды ресурстік үлгісі;

– Өнеркәсіптің барлық салаларында трансреспубликалық кластерлерді құру және олардың қызметінің синергетикалық әсерін бағалау әдістемесі;

– Қазақстанның индустриялық-инновациялық дамуының үшсекторлы үлгісі;

Диссертацияның теориялық маңыздылығы Қазақстан үшін экономикалық өсудің жаңа үлгілерін дамытудан тұрады. Диссертацияда ұсынылған үлгі Қазақстан экономикасында қалыптасқан салалық тепе-теңсіздіктерді біртіндеп жоюды қамтамасыз етеді.

Тәжірибелік маңыздылығы экономикалық өсу моделі магистранттар мен PhD докоранттарға арналған макроэкономика және эконометрия курсына кіргізу үшін, ал жүргізілген талдау қорытындылары – үкіметтің макроэкономикалық саясатын жетілдіру үшін ұсынылуы мүмкін. Алға қойылған міндеттерді шешу және жалпы жұмысты орындау нәтижелерін экономикалық жоғары оқу орындарының оқу барысында арнайы пәндер бойынша тәжірибелік және семинар сабақтарын өткізу кезінде пайдалануға болады.

Бұл диссертацияның негізгі нәтижелерін экономикалық өсуді ынталандыратын мемлекеттік саясатты пысықтау кезінде және шикізат экономикасының дамуының теріс сипаттағы тұстарын жою үшін қолдануға болады.

Басылымдар Диссертацияның негізгі нәтижелері бойынша 12 ғылыми мақалалар, оның ішінде 1 Scopus мәліметтер базасына кіретін халықаралық басылымда, 5 ҚР ҒБМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған басылымда және 6 халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарында, соның ішінде 2 алыс шетелдік конференциялар материалдарында жарияланды, жалпы көлемі 3,4 б.б.

АННОТАЦИЯ

Диссертации на соискание ученой степени доктора философии (PhD) по специальности 6D051300 – Мировая экономика

Ондаш Айнур Ондашкызы

«Концепция проклятия природных ресурсов и проблемы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан»

Цель работы заключается в разработке модели экономического роста Казахстана с учетом ресурсного влияния на его экономическое развитие.

Реализация поставленной в диссертации цели предусматривает последовательное решение следующих **задач:**

– исследовать теоретические концепции и модели, объясняющие диспропорций в экономике стран-экспортеров сырья;

– проанализировать международный опыт противодействия «проклятию природных ресурсов»;

– выявить новые тенденции глобализации и кризиса мировой экономики и проблемы социально-экономического развития в «ресурсоизбыточных» странах;

– проанализировать теорию и практику индустриально-инновационного развития казахстанской экономики;

– оценить современный уровень индустриально-инновационного развития Республики Казахстан;

– выявить роль природных ресурсов в индустриально-инновационном и социально-экономическом развитии Республики Казахстан;

– оценить значение концепции «проклятия природных ресурсов» для практического решения проблемы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан;

– определить стратегические цели и альтернативы индустриально-инновационного развития казахстанской экономики на современном этапе социально-экономического развития Республики Казахстан.

Актуальность темы исследования. Экономики, основанные на экспорте природных ресурсов, имеют ряд существенных отличий от экономик экспортеров других товаров, в частности, слабые производственные связи с другими секторами, высокую степень концентрации природной ренты, получаемой в основном в форме налоговых поступлений, а также сравнительно небольшое количество непосредственно создаваемых добывающей отраслью рабочих мест. Это особенно актуально в случае, когда основным экспортным ресурсом является нефть.

Концепцию так называемого «проклятия природных ресурсов», которая утверждает прямую зависимость между количеством природных богатств страны и ее слабым экономическим развитием, нельзя понимать упрощенно.

Ведь препятствия для развития экономики создает не наличие ресурсов само по себе, а связанные с ним вызовы, на которые можно и нужно искать адекватные ответы.

Исторический опыт развития экономических систем, включая недавний опыт трансформации экономик постсоветских стран, показал, что универсальные подходы к решению фундаментальных проблем национального хозяйства не всегда приводят к одинаковым результатам. Проведение экономической политики требует внимательного изучения характеристик среды, в которой она осуществляется, в том числе институциональной среды и сложившихся макроэкономических особенностей.

В этой связи особый интерес представляет исследование экономики Казахстана, характеризующегося высокой обеспеченностью природными ресурсами. Важно выяснить влияет ли ресурсное богатство на индустриально-инновационное развитие страны. Выяснение этого вопроса вносит существенный вклад в объяснение сложившейся ситуации, позволяет отчасти спрогнозировать развитие экономики Казахстана и скорректировать направления экономической политики в стране, богатой природными ресурсами.

Эти обстоятельства определяют актуальность проведенного исследования как с теоретической, так и с практической точек зрения.

Объектом исследования является взаимосвязь природных ресурсов и экономического развития Казахстана.

Предметом исследования выступает процесс влияния природных ресурсов на индустриально-инновационное развитие Республики Казахстан.

Теоретическую и методологическую основу диссертации составили научные работы ведущих отечественных и зарубежных ученых, законодательные и нормативно-правовые акты Республики Казахстан. Информационной базой исследования явились данные Агентства Республики Казахстан по статистике, материалы периодических изданий.

В качестве аппарата исследования применялись методы системного анализа, эконометрики, прикладной статистики, экономико-математического моделирования, прогнозирования.

Научная новизна диссертации заключается в разработке трехсекторной модели экономического роста для Казахстана, обеспечивающей постепенное устранение имеющихся отраслевых диспропорций в казахстанской экономике.

К наиболее существенным результатам, содержащим научную новизну, относятся следующие:

1. Уточнен вариант концепции «проклятия природных ресурсов», с заменой на «проклятие неразвитой экономики», поскольку значительные объемы экспорта сырья свидетельствуют о том, что национальная экономика не способна превращать сырье в готовую продукцию и страдает от структурных диспропорций. Установлена отрицательная связь между темпами роста экономики Казахстана и его природными ресурсами, основной причиной которой является качество институциональной среды.

2. Формулировка дающая возможность рассматривать инвестиции в индустриально-инновационное развитие казахстанской экономики как возвратный ресурс.
3. С целью инновационного развития казахстанской промышленности предложено создавать трансреспубликанские кластеры во всех отраслях промышленности.
4. Предложена трехсекторная модель экономического роста для Казахстана, обеспечивающая, по мнению автора, постепенное устранение имеющихся отраслевых диспропорций в казахстанской экономике.

Основные научные положения, выносимые на защиту:

- отрицательная связь между темпами роста экономики Казахстана и его природными ресурсами;
- модели, в которой инвестиции в индустриально-инновационное развитие казахстанской экономики рассматриваются как возвратный ресурс;
- формирование трансреспубликанских кластеров во всех отраслях промышленности и методика оценки синергетического эффекта их деятельности;
- трехсекторной модели индустриально-инновационного развития Казахстана.

Теоретическая значимость диссертации заключается в развитии новых моделей экономического роста для Казахстана. Модель, предложенная в диссертации, обеспечивает постепенное устранение имеющихся отраслевых диспропорций в казахстанской экономике.

Практическая значимость заключается в том, что модель экономического роста может быть рекомендована для включения в курс макроэкономики и эконометрики для магистрантов и докторантов PhD, а выводы проведенного анализа – для совершенствования макроэкономической политики правительства. Результаты решения поставленных задач и выполнения работы в целом можно использовать при проведении практических и семинарских занятий по специальным дисциплинам в учебном процессе экономических вузов.

Основные результаты данной диссертации возможно применить при выработке государственной политики, стимулирующей экономический рост и преодоления негативных сторон развития сырьевой экономики.

Публикации результатов исследования По теме диссертации опубликовано 12 работ, общим объемом 3,4 печатных листов. Из них 5 в изданиях, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК, 1 статья опубликована в издании, имеющем ненулевой импакт-фактор по данным компании Thomson Reuters и Scopus, 6 статьи опубликованы в сборниках международных научно-практических конференций, в том числе 2 в материалах конференции дальнего зарубежья.

ABSTRACT

Of thesis for attainment of the scientific degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the specialty of Economics (6D051300)

Ongdash Ainur Ongdashkyzy

«The concept of the curse of natural resources and the problems of industrial-innovative development of the Republic of Kazakhstan»

The purpose of work consists in development of model of economic growth of Kazakhstan taking into account resource influence on its economic development.

Realization of the purpose set in the thesis provides the consecutive solution of the following **tasks:**

– to investigate theoretical concepts and the models, explaining disproportions in economy of the export countries of raw materials;

– to analyse the international experience of counteraction to resource curse;

– to reveal new tendencies of globalization and crisis of world economy and a problem of social and economic development in the countries;

– to analyse the theory and practice of industrial and innovative development of the Kazakhstan economy;

– to estimate modern level of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan;

– to reveal a role of natural resources in industrial and innovative and social and economic development of the Republic of Kazakhstan;

– to estimate value of the concept resource curse for a practical solution of the problem of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan;

– to define strategic objectives and alternatives of industrial and innovative development of the Kazakhstan economy at the present stage of social and economic development of the Republic of Kazakhstan.

Research topicality The economy based on export of natural resources, has a number of essential differences from economy of exporters of other goods, in particular, weak production communications with other sectors, high degree of concentration of the natural rent received generally in the form of tax revenues, and also rather small amount of workplaces directly created by extracting branch. It is especially actual in a case when the main export resource is oil.

The concept so-called resource curse who approves direct dependence between quantity of natural richness of the country and its poor economic development, can't be understood simply. After all obstacles for development of economy are created not by existence of resources in itself, and the related calls on which it is possible and it is necessary to look for adequate answers.

Historical experience of development of economic systems, including recent experience of transformation of economy of the Post-Soviet countries, showed that

universal approaches to the solution of fundamental problems of national economy not always lead to identical results. Carrying out economic policy demands attentive studying of characteristics of the environment in which it is carried out, including the institutional environment and the developed macroeconomic features.

In this regard the particular interest represents research of economy of Kazakhstan, being characterized high security with natural resources. Whether it is important to find out the resource wealth influences industrial and innovative development of the country. Clarification of this question makes an essential contribution to a current situation explanation, allows to predict partly development of economy of Kazakhstan and to correct the directions of economic policy in the country rich with natural resources.

These circumstances define relevance of the conducted research both with theoretical, and with practical the points of view.

Object of research is the interrelation of natural resources and economic development of Kazakhstan.

As subject of research process of influence of natural resources on industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan acts.

The methodological basis of the paper was made by scientific works of leading domestic and foreign scientists, legislative and normative legal acts of the Republic of Kazakhstan. Information base of research were data of Agency of the Republic of Kazakhstan statistically, materials of periodicals.

As the device of research methods of the system analysis, econometrics, applied statistics, economic-mathematical modeling, forecasting were applied.

Scientific novelty of the thesis consists in development of three-sector model of economic growth for Kazakhstan, providing gradual elimination of available branch disproportions in the Kazakhstan economy.

To the most essential **results** containing scientific novelty, the following belongs:

1. The version of the concept of resource curse is specified, with replacement by a damnation of undeveloped economy as considerable volumes of export of raw materials testify that the national economy isn't capable to turn raw materials into finished goods and suffers from structural disproportions. Negative connection between growth rates of economy of Kazakhstan and its natural resources which main reason is quality of the institutional environment is established.
2. Formulation giving the chance to consider investments into industrial and innovative development of the Kazakhstan economy are considered as a returnable resource is offered.
3. For the purpose of innovative development of the Kazakhstan industry it is offered to create transrepublican clusters in all industries.
4. The three-sector model of economic growth for Kazakhstan, providing, according to the author, gradual elimination of available branch disproportions in the Kazakhstan economy is offered.

The basic scientific provisions submitted for protection:

– negative communication between growth rates of economy of Kazakhstan and its natural resources;

– model in which investments into industrial and innovative development of the Kazakhstan economy are considered as a returnable resource;

– formation of transrepublican clusters in all industries and a technique of an assessment of synergetic effect of their activity;

– three-sector model of industrial and innovative development of Kazakhstan.

The theoretical and practical significance

The theoretical significance of the thesis consists in development of new models of economic growth for Kazakhstan. The model offered in the thesis, provides gradual elimination of available branch disproportions in the Kazakhstan economy.

The practical significance is that the model of economic growth can be recommended for inclusion in a macroeconomic and econometrics course for undergraduates and doctoral of PhD, and conclusions of the carried-out analysis – for improvement of macroeconomic policy of the government. Results of the solution of objectives and work performance as a whole can be used when carrying out practical and seminar training on special disciplines in educational process of economic higher education institutions.

It is possible to apply the main results of this thesis at development of the state policy stimulating economic growth and overcome of negative sides of development of raw material economy.

Publications On the topic of the dissertation published 12 works totaling 3.4 quires. 5 of them in the publications recommended by the Committee for Control of Education and Science of RK, 1 published an article in the publication, which has a non-zero impact factor according to the company Thomson Reuters and Scopus, 6 articles published in the collections of international scientific and practical conferences, including 2 in the conference proceeding abroad.